

Kaynakça

1. Changeux, Jean-Pierre ve Ricoeur, Paul (2013). *Neden Nasıl Düşünürüz? Etik, İnsan Doğası ve Beyin Üzerine Bir Tartışma*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
2. Dewey, John (2022). *Nasıl Düşünürüz?* Çev. Halil Kayıkçı, Ankara: Fol Yayınları.
3. Kılıç, Emrullah (2022). *Ahlak ve Medeniyet: R. Barton Perry'nin Ahlaki Medeniyet Teorisi*, Ankara: Elis Yayınları.
4. Pappas, Gregory Fernando (2008). *John Dewey's Ethics: Democracy As Experience*, USA: Indiana University Press.
5. Perry, Ralph Barton (1950). *General Theory of Value*, Cambridge: Harvard University Press.
6. Perry, Ralph Barton (1954). *Realms of Value: A Critique of Human Civilization*, Cambridge: Harvard University Press.
7. Perry, Ralph Barton (2007). *The Moral Economy*, The Project Gutenberg eBook. EBook-No. 22135.
8. Perry, Ralph Barton (2008). *The Approach to Philosophy*, Project Gutenberg Ebook- No. 25110.

Gelenek ve Modernite Bağlamında İslam Dünyasında Eleştirel Düşünce

Hasan Ocak*

1. Eleştirel Düşünmenin Tanımı

Eleştirel düşünmenin ne olduğu ve nasıl öğretileceği sorusunun başlangıcı, Platon'un bir şeyi bilme iddiasında bulunmadan önce o şeyi bilecek konumda olmaya önem veren ve insanın bir konuda fikir yürütmeye başlamadan önce neleri bilip neleri bilmediğini araştırması gerektiğine değinen Sokratik diyaloglarındaki doğru bilgi arayışına kadar geri götürülebilir.

Eleştirel düşünme, bu açıdan ele alındığında, hem antik felsefede hem de İslam felsefesinde entelektüel erdemlerin başında gelen ve felsefenin sofia'a değil ama philo-sofia olarak tanımlanmasına yol açan bilgelik erdeminden başka bir şey değildir.

Ancak eleştirel düşünme, günümüzde felsefe, eğitim, psikoloji gibi farklı disiplinlerin araştırma alanları içinde görülmektedir. Felsefe daha çok sağlam bir düşünme etkinliği için düşünmenin yasalarına dikkat çekerken, psikoloji düşünmenin ne olduğu ve eğitimde düşünme becerilerinin nasıl öğretilebileceğiyle ilgilenmektedir. Dolayısıyla bugün eleştirel düşünme yazını içinde her disiplin ve araştırmacı kendi ilgi alanını merkeze aldığından hem birbirinden farklı birçok eleştirel düşünme tanımı ortaya çıkmakta hem de bu tanımların çoğu az önce değinilen sebeplerle genelde indirgemeci tanımlar olmaktadır. Bu tanımlar, eleştirel düşünmeyi bazen yaratıcı düşünmeyle, bazen, yöntemli düşünmeyle bazen rasyonel düşünmeyle, bazen mantıklı düşünmeyle, bazen yargıda bulunmayla, bazen de problem çözmeyle özdeş görme hatasına düşmektedirler (R. Descartes 2011: 86).

* Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi, hasan.ocak@igdir.edu.tr

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0188

Her şeyden önce, eleştirel düşünme doğru olmayan düşünme biçimlerini tanıyan bir düşünmedir. Fakat o, yalnızca hata ya da kusur bulma niyetiyle gerçekleştirilen negatif bir düşünme değildir. Eleştirel düşünme başkalarının veya kendimizin iddia ya da kanaatlerini tarafsız ve önyargısız bir şekilde değerlendirmekten ibarettir. Bu değerlendirme esnasında, farklı bakış açıları ve senaryolar üretilmesi ve sunulandan farklı başka malumatlara başvurulması, eleştirel düşünmenin pozitif yönüne yani onun aynı zamanda yaratıcı bir düşünme olduğuna işaret eder (H. Gündoğdu 2006: 58).

Bu açıdan ele alındığında, eleştirel düşünme, Flew'nun deyişiyle, hepimizin baştan sona **“neyin doğru olduğuna inanmak istediğimizi ve inandığımız gibi inanmaya yönelik isteklerimizin doğruyu bilme isteklerimizden daha güçlü olup olmadığını, hatta bize uygun gelmeyen bir şeyin de doğru olup olamayacağını, sürekli olarak, kendi kendimize sormamız gerektiğinde ısrar eden”** bir düşünme, başka deyişle varoluşsal bir meydan okumadır (A. Flew 2008: 18). Hoşlanmadığı bir sonucu destekleyecek kanıtları göz ardı eden bir düşünme, hiçbir şekilde, eleştirel bir düşünme olarak nitelenemez.

Eleştirel düşünme, negatif bir düşünme olmadığı gibi, insanları aynı şekilde düşünmeye sevk eden standart bir düşünme de değildir. Eleştirel düşünme, algıları, temel duygusal ihtiyaçları, değerleri farklı olan ve ikisi de eleştirel düşünmeyi kullanan iki insanın –düşüncelerinin temel varsayımların gözden geçirdikleri ve varsayımları ile sonuçlarının farkında oldukları süreç- farklı düşüncelere sahip olmalarını mümkün kılar. Eleştirel düşünme, duyguları ortadan kaldırıp onların yerine geçmeye çalışmaz; insan duygularının yaşama anlam verdiğini bilir ve onları göz ardı etmez; sadece duygulardan hareketle acele ve rastgele kararlar verilmesini engeller.

Dolayısıyla eleştirel düşünme ne benin ya da herhangi bir toplumun benimsediği görüşleri savunma amacı güden benmerkezci (egocentrism) veya toplum merkezci (sociocentrism) bir düşünme ne de bir inanç olmadığı gibi, -mantıksal pozitivist varsayımlardan hareketle doğa bilimsel araştırma alanının kapsamına girmeyen bir şeyin hiçbir anlamı bulunamayacağını öne süren- bir bilimcilik de (scientism) değildir. Yine, eleştirel düşünme problem çözmeye ya da yargıda bulunmaya yardımcı olan bir düşünmedir; ama aynı zamanda o bundan daha fazla bir şeydir de. O, yalnızca problem çözme değil, fakat aynı zamanda problem bulmadır.

Eleştirel düşünme,

(1) Herhangi bir konu, olgu ve fikir üzerinde açıklık-seçiklik, tutarlılık, mantıklılık, şüphecilik ve doğru akıl yürütme gibi bazı ölçüt ve yöntemleri esas alır.

(2) Doğru olmayan düşünme biçimlerini tanıyan, kanıtlara ve sonuçlara önem veren araştırma temelli daha derin bir düşünme eğilimi, tutumu ve becerisi sergiler.

(3) Böylelikle de sadece herhangi bir sonuca değil ama tutarlı, makul sonuçlara ve yargılara ulaşmayı amaçlar.

(4) Hem problem çözme hem de problem görme kapasitesine sahiptir.

(5) Kendi düşünme sürecini sürekli denetim altında tutarak değişmeye ve kendi kendini düzeltmeye açık olan bir düşünmedir (H. Gündoğdu 2009: 59).

Bu açıdan bakıldığında, akıllıca düşünmede (intelligent thinking) üç temel unsur ön plana çıkmaktadır: **Bilgi, beceri ve tutum**. O halde eleştirel bir düşünür olmak için gerekenleri kısaca şöyle sıralamak mümkündür: (1) Eleştirel düşünme becerilerini bilme ve kullanma, (2) Eleştirel düşünceyi engelleyen şeyleri tanıma ve bunlardan kaçınma, (3) Eleştirel bir düşünür olma tutumunu benimseme.

2. Kur'an-Kerim ve Eleştirel Düşünce

Kur'an-ı Kerim'de yüzlerce ayette vurgulanan düşünme olgusu, sadece ilahi bir emir şeklinde sunulmaz. Kur'an, aynı zamanda doğru düşünmenin nasıl yapılacağını, kendisinin rehberliğini kabul edenlere öğretir. Bunu yaparken kullandığı yöntemlerden birisi sorgulamadır. Zira düşünme sorgulamayla başlar ve doğru yöneltile sorular insanın hakikati kavrayıp hikmete ermesine yardımcı olur. Soruların düşünme eylemini harekete geçirmedeki gücü sebebiyle olsa gerek el- Kamer suresinde “Andolsun ki, biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Hani düşünüp öğüt alan (yok mu)?” sorusu tekrar tekrar vurgulanmıştır.

Kur'an insanın sadece şüphe etmek veya sadece eleştirmek için sorgulamasını istemez. O, gerçeği bulup hakka teslim olmak için sorgulamayı teşvik eder. Yani Kur'an'ın yerleştirdiği eleştirel düşüncenin temelinde hakka ulaşma hedefi vardır. İnsan bunulduğu ortamı kanıksayarak kutsar

ve düşünmeme konforuna da kapılarak geçmişten kendisine tevarüs eden bilgilerin tamamıyla doğru olduğu kanaatine varır. Kur'an, muhataplarının çeşitli yollarla edindikleri yanlış bilgilerin etkisinden kurtulmalarını ister. Çünkü sorunlu birikimin etkisinden uzaklaşmadıkça sağduyuya, özgür akla ve fitrata göre düşünmek mümkün olmayacaktır. Bu sebeple insanın, şartlanmaya sebep olan, doğrunun kabulünde bağ ve engel oluşturan tüm iç ve dış tesirlerden kurtulabilmesi için, mevcut inanç ve ön kabullerini sistematik bir şüpheyile sorgulaması gerekir.

Kur'an, insana çeşitli sorular yönelterek bilgilerini bir değerlendirmeye tabi tutmasını ister. Bu sebeple Kur'an'ın muhataplarına yönelttiği soruların bir kısmı, kişinin içinde yaşadığı toplumun genel kanılarının, buna bağlı olarak zihin dünyasında oluşan ön kabullerin doğru olup olmadığını sorgulamaya açar. Bunu yaparken edinilmiş bilgilerin yanlış da olabilme ihtimali üzerinden işe başlar. Kur'an, gerçeği bulabilmek için düşünmeye, arzu ve isteklerden, hevadadan, peşin hükümlerden, zihni bulandırıcı tüm fikirlerden, toplumda hakim fikri akımların etkisinden sıyrılarak başlamak gerektiğine işaret eder. Kur'an'ın gönle ve sağduyuya hitap ederek ön kabulleri tartışmaya açan soruları, muhatapların bilgilerini akliselimin süzgecinden geçirmelerini hedefler. Bu sorular sayesinde taklidi bilgilere sahip insaflı kimseler, meselelere metodik şüpheyile bakabilir, geçmişten nakledilen ve toplumda mutlak doğru olarak algılanan malumatı daha akılcı bir üslupla değerlendirebilirler (R. Altıntaş 2003: 45).

Bu bağlamda Kur'an'ın sorularla farkındalık oluşturduğu alanlardan birisi de atalar kültürüdür. Ataların gittikleri yolun doğru olduğu, onların hata yapmayacağı düşüncesidir. Hazreti İbrahim örneğinde de olduğu gibi korunaklı bir sığınak gibi görülen ataların yolu yine sorular ile aklın muhakemesine vurulur. Bunun için Kur'an-ı Kerim düşüncelerin üzerine bina edildiği bilginin kaynağını da sorgulanmaya açar. Muhataplarının çıkarımlarını hangi bilgi ve belgeye dayanarak yaptığını araştırır. Bu sorgulama sadece inanmayanların tutarsızlıklarını, temellerinin zayıflığını ispata yaramaz. Aynı zamanda muhatapların hayata bakışlarında takınmaları gereken tavrı da onlara öğretir. Kur'an-ı Kerim kaynak sorgulamasıyla birlikte muhataplarını düşünmenin başlayacağı doğru noktaya yöneltilir. Allah, kendi kelamını Hak, gerçeğin ta kendisi şeklinde tanımlar ve düşünme eyleminin mihenk taşı, ilham kaynağı olarak insanların önüne koyar.

İnsan her ne kadar inanç ve düşünce sistemini oluşturmada aklî delilleri, eleştirel yaklaşımı ve mantıksal çıkarımı kullansa da çeşitli faktörler nedeni ile her zaman doğru sonuca ulaşamayabilir yahut ulaştığı sonuç doğru dahi olsa onu kabul etmeyebilir. Sahip olduğu özgür irade ve seçme hürriyeti insana bu hakkı tanımaktadır. Ancak insanın seçme hürriyetine sahip olması, yaptığı seçimlerin sorumluluğunu yüklenmesi ve sonuçlarını kabul etmesi anlamına gelmektedir. “Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder.” (76/el-İnsân/3) ve “Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur.” (17/el-İsrâ’/15) ayetleri aklını kullanarak seçme özgürlüğüne sahip olan insanın, aynı zamanda eylem özgürlüğüne de sahip olduğunu bildirmektedir. Düşünce özgürlüğü davranış özgürlüğünün de temelidir. İnsan bu özgürlüğünü lehinde de kullanabilir, aleyhinde de. Bu noktada insanı değerli kılan şey özgür iradesini, doğrudan, faydadan, kaliteden, gerçekten yana kullanarak ilahî bilgiye bağlanmasıdır.

Kur’ân’da düşünme eylemi, nazar, itibar, tedebbür, tekebbür, tezekkür ve ta’akkul kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu kavramların manalarında nüanslar olmakla birlikte düşünme eylemine dair esas vurgulanması gereken nokta, Kur’ân’ın bu kavramları pek çok ayette vurgulayarak düşünmeye verdiği önemi bildirmesi, buna ilaveten onun biçimi, hareket noktaları ve gayesine dair telkinleridir. İnsana düşünmesi gerektiğini hatırlatan ve düşünmeye teşvik eden ayetlere bir bütün olarak bakıldığında, düşünmenin bir ibadet ve kulluk görevi olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. İnsanın üzerinde düşünmesinin istendiği konular ise başta kendisine gönderilen ilâhî mesaj olmak üzere bu mesajın içeriğindeki delil ve işaretler ışığında Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir (Y.Ş. Yavuz 1983: 68).

Kısacası Kur’an-ı Kerim eleştirel düşünmenin nasıl yapılacağı konusunda da ipuçları vermektedir. İnsanın eleştiriye kendisinden başlaması, savunduğu düşünceleri analiz etmesi doğru bir ilk adımdır. Analiz yapılırken hangi argümanların nasıl kullanılacağı, ne tür sorulardan faydalanılacağı noktasında Kur’an-ı Kerim ön açıcı malzemeler sunmaktadır. Farkındalık kazandıran bu ilk adım fitrattan kaynaklanan yetileri de harekete geçirecektir.

3. Hz. Peygamber ve Eleştirel Düşünce

Ancak Müslümanlar tarih boyunca kendilerine ait uzun bir eleştirel geleneğe sahip olmuşlardır. Birincisi ve en önemlisi, Nebi (sav) en başından beri Mekke sosyopolitik düzeninin dayandığı temel ilkeleri sürekli bir biçimde eleştirmektedir. Benzer şekilde Vahy'in dili de yeni dinin doğduğu bu ortamda en yüksek derecede eleştirel ve sorgulayıcıydı. Hem Peygamber'in hem de Kur'an'ın Mekke'de sosyal ve politik iktidarı elinde tutan seçkinleri –ve onların özelliklerini- doğrudan kınaması ve reddetmesi de aynı derecede dikkat çekicidir.

Göksel müdahalenin insanlığa ve tarihe dolaysız bir biçimde dokunduğu bu ilk yaratıcı/kurucu dönemde Mekke'de eleştirel bir siyasi düşüncenin de temelleri yavaş yavaş atıldı. Bu, Mekke ayetlerinin rehberliğinde gerçekleştirilmiştir. Burada yine Kur'ani eleştirinin Mekke şehir devletinin sosyopolitik düzenine yöneldiği, ona gayriahlaki ve yozlaşmış olduğu gerekçesiyle karşı çıktığı ve meydan okuduğu kolayca fark edilebilir. Ancak bunun bir tarih veya siyaset bilimi kitabında görülebilecek şekilde yapılmadığının altı çizilmelidir. Bu durumu çoğu zaman tarihsel bir süreklilikten verilen örnekler üzerinden algılarız. Yine de bazen Mekke düzeninin liderliğine, Kureyş'e, doğrudan hitap edildiğini de görmek mümkündür.

Yine, dinin tebliğcisi ve açıklayıcısı Hz. Peygamber'e istişare emredilerek, eleştirel düşüncenin nasıl uygulanacağı konusunda Müslümanlara örnek olması emredilmektedir. Ayrıca Kur'an'da, ataların körü körüne taklit edilmesi kınanarak, aklın işlevsel olarak kullanılması ve eleştirel bakış açısının geliştirilmesi istenmektedir. Zira din, körü körüne bağlanılan bir şey değildir. Nitekim ashap, Peygamber Efendimiz bir şey buyurduğunda, bunun vahiy mi yoksa peygamberin kendi görüşü mü olduğunu sormuşlar, eğer Peygamber'in görüşü ise meseleyi tartışmaya açıp zaman zaman itiraz etmişler, kendi fikirlerini söylemişler, farklı öneriler sunmuşlardır. Peygamber de ashabın önerilerine kulak tıkamamış, onların makul görüşlerine uymuştur. Bütün bunlar, Hz. Peygamber'in eleştirel düşünceye verdiği önemi ve eleştirel düşünceyi teşvik ettiğini göstermektedir.

4. Klasik İslam Düşüncesinde Eleştirel Düşünce

Resulullah'tan sonra da yeni Müslüman toplum pes etmemiştir. Genel

olarak modern öncesi dönemlerin en dinamik toplumlarından biri olarak, eleştirel bir akılla (intellect) hakikatin farklı boyutlarını ısrarla araştırmıştır. Elbette toplumun her bireyinin bir araştırma/soruşturma ‘mesleği’ ile ilişkilendirildiğini kastetmiyorum. Buna karşılık, içinde yaşadıkları toplum ve tabiat, daha genel olarak kâinat ve varoluşun anlamı üzerine kafa yoranlar ile eleştirel sorgulamalar yapanlar, bütün bir toplumu entelektüel açıdan taşıyabilecek bir kapasite ve yüksek bir itibara sahip oldular. Hiç şüphe yok ki bunlar özgür düşünen ve geniş ufuklu insanlardı. Yüksek bir sorumluluk duygusuyla hareket ettikleri açıktı. Aslında tüm yaşamları ve ‘dünyalar’ karşısındaki eleştirel tutumları, dindarlıklarının bir tezahürü olarak göze çarpıyordu.

İslam medeniyeti Antik dönem Pers, Hint ve Yunan geleneğinden beslenmiş ancak Avrupa ortaçağından ve Rönesans dünyasından fazla etkilenmemiştir. Avrupa’nın karanlık denilen ortaçağı ise İslam medeniyetinin altın çağıdır.

Başlangıç döneminde antik dönemin bilgeliğinden, Farabi, İbn-i Rüşd, İbn-i Arabi, İbn-i Sina, Gazali ve İbn-i Haldun gibi Müslüman bilginler tarafından düşünmenin sistemleşmesi için genel olarak faydalanılmıştır. İslam bilginleri bu dönemde karşılaştıkları antik Yunan ve Roma felsefesine, bir başka deyişle düşünme biçimine karşı arayışlarda bulunmuşlar ve İslam düşünce dünyasını zenginleştirmek bir hayli emek harcamışlardır. Müslüman bilginler düşünce ve hakikat ilişkisini irdelerken antik dönem geleneği ile beslenmiş ancak İslam geleneğinin ürettiği zengin tefekkür kaynağından da beslenmiştir. İslam düşünce geleneği, tefekkürün kaynağı olarak iki temel büyük kitabı ve bu kitapların içindeki sembol ve simgeleri derin bir bilgiyle anlamayı/yorumlamayı temel almışlardır. Bu iki büyük kitap: vahiy kitabı ve evren kitabıdır. Bu nedenle İslam düşüncesi, her iki kitap arasında çelişik bir durum görmemiş ve bu iki güçlü tefekkür kaynağına özgürce sorular sorabilecek sistematik zihinler yetiştirmişlerdir. Dahası İslam düşüncesi antik düşünceleri de yeniden değerlendirerek ilahi ve doğa bilgileri arasında tek odaklı bir düşünme sistemi geliştirmişlerdir.

Klasik İslam düşünce geleneğinde var olan eleştiri geleneğine Gazali’nin “mübahase ve münazara” kavramlarını burada fikir vermesi açısından aktarabiliriz. Gazali “ bizim mübahaseden gayemiz, gerçeği açığa çıkarmaktır. Çünkü aranan şey sadece hakikattir.” İslam düşünce geleneğine eleştirel düşünme, (özelikle o “tefekkür”, “teemmül”, tezekkür

ve tedebbür kavramları üzerinde geniş bir şekilde durmuştur) terimini dahil ederek “öteki” ile erdemli ve entelektüel bir ilişki kurma geleneğini oluşturmuştur. Erdemli şehir teorisi bu tezin bir sonucudur. Farabi eleştirel düşünme sürecinde İlk Var-Olan ile yaratılanlar arasındaki zorunlu ilişkiyi yeniden tanımlayarak başlar. Farabi düşüncesinde eleştirel düşünmenin temelinde Tanrı ile akıl arasındaki zorunlu bir ilişkinin olduğu gerçeğidir. Hakikat sorunu nihayetinde Tanrı ve akıl ile ilgili bir sorundur. Farabi’ye göre Var-olan kendi varlığı kendinden başka hiçbir nedene ve cevhere bağlı olmaksızın kendini gösteren bir hakikattir. Yaratılan her şey sonradan ortaya çıkmış ve muhtemel ve mümkün olan bir eylemin sonucunda kendi hakikatini gösterebilmiştir. Bu nedenle Var-olan zorunluluktur; yaratılan ise bir var-olma zorunluluğuna bağlı olarak Var-olanın kendi iradesi ve arzusu ile ortaya koyduğu estetik bir yansımasıdır.

Bu nedenle insan için var-oluş bir zorunluluk değil bir mümkün olmak durumudur. Söz konusu varlık dünyasındaki bu mümkünlük ile kişi var olanı eleştirme imkânını yakalar. Çünkü zorunlu olmayan her şey eleştirilebilir. Ancak Farabi’ye göre insan, insan olmamak konusunda özgür değil, tam tersi zorunludur. Varoluşun estetik/ihsan/hüsn gerçekliği ve anlamı kendisini ancak insan öznesinde ve bu öznenin cevheri olan akıl-hakikatinde gösterebilir. Çünkü akıl Var-olanın kendi özünü kendi arzusu ile özgürce insan öznesine kodlaması sonucu kendini gösterebilen bir durumdur. Akıl ilahî ilahi bir özdür. Farabi’nin düşünce sisteminde eleştirel düşünmeyi aklın, kendi özü olan Tanrısal cevherini mutlu yaşamı için “hikmete” dönüştürmesi olarak özetleyebiliriz. Bu nedenle Farabi akıl-merkezli eylemin özü olarak gördüğü eleştirel düşünmeyi, Kur’an mesajı ile güçlendirerek İslam dünyasında yaratıcı ve estetik bir kültür inşa etmeye çalışmıştır. Farabi’nin eleştirel düşünmeden bahsederken ifade etmeye çalıştığı “hikmet” terimi akli yaratılış amacına uygun olarak kullanabilme yeteneğidir. Yaratılış amacı ise mutluluktur.

Hikmet en yetkin varlığı en yetkin bilgi ile bilmek yeteneğidir. Bu yetenek düşüncenin gücünün ve potansiyelinin farkına varmakla ortaya çıkabilecek bir durumdur. Akıl insan eylemlerinde kendisini “ölçü” olarak sergiler. Ölçü hikmetin ilk aşamasıdır. Bu aşamada Farabi farklı ve aykırı düşüncelerin aynı Tanrısal özden beslendiğini ancak ortaya çıkan kargaşa ve çatışmanın akıl kaynaklı değil; akli ölçü (hikmet) kuralına uygun olarak kullanamayan bireyin yanlış anlamlandırma sürecinden ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Yanlış anlamlandırma da eleştirel

düşünememenin bir sonucudur.¹⁰ İslam düşünce geleneğinde yanlış anlamının ve anlamlandırmanın nedeni ise yeterince dinlememek ve gereğince görememektir. Bir başka deyişle bilginin ilk basamağı olan duyumun en yetkin halde kullanamamaktır.

İslam geleneğinden beslenen Farabi, eleştirel düşünmeyi, doğru düşünmeyi öğrenmek ve farklı düşüncelere tahammül edebilmek olarak tanımlar. Farabi'ye göre devleti yöneten başkan fikir meclisleri açmak ve onları yerine göre yönetmek ve herkesi dinlemekle sorumludur. Başkan tartışmaları mutlaka karşıt fikirleri bir araya getirerek yapmalıdır. Kendisi önemli bir karar vermeden önce, özgür bir ortam ve güvence sağlayarak, o konuda kendisiyle karşıt fikirde olanı karşısına oturtup mutlaka onu dinlemelidir.

Hikmet sahibi bireyler akli amacına uygun olarak kullanabildikleri için her türlü farklılık ve zıtlıklara tahammül edebilirler. Hikmet sahibi kişi yanlış düşüncelerin akli değil; hissi bir tecrübe olduğunun farkındadır; bu nedenle aklını amacına uygun olarak kullanamayan kimselere karşı çok sabır gösterirler. Bu çokça sabır, yanlış kabul eden bir durum değildir. Burada ortaya konulan tavır eleştirel bir sabır eylemidir ve bu eylem toplumu eğitmek amaçlıdır. Sana karşı sabrediyorum çünkü varlık olarak sana saygı duyuyorum. Seni dinliyorum çünkü dinlemek yükümlülüğüm ve dinlerken faydalı olanı almak gibi bir ahlaki görevim var demektir (Farabi 2003: 14).

İslam kültüründe her bir inananın doğru düşünme, doğru öğrenme, doğru araştırma, gerçeği bulma gibi eylemleri (erdem/hikmet/ihsan) yapması onun inancının gereğindedir. Ancak İslam kültüründe erdem tek başına yeterli değildir, bunun yanı sıra hikmetin de olması gerekir. Hikmet ile inşa edilen kültür ve medeniyet alanı içinde insanlar doğru düşünme eylemini gerçekleştirebilir. Doğru düşünmek ancak eleştirel kültürünün hakim olduğu toplumlarda gelişir. Farabi'nin erdemli şehir tezi de dolaylı olarak bu konuyla ilgilidir. Farabi'nin erdemli toplumu (medinetul fadıla) aynı zamanda erdem ve hikmetin el ele yol aldığı bir toplum idealidir.

Farabi'ye göre “eleştirel düşünme” ve eleştirel düşünmeye yardımcı olan “eleştirel düşünce” erdemli topluma açılan iki kapıdır. Eleştirel düşünen bireyler, hayatın her alanındaki fark ve özdeşliğini, karşıtlar ve benzerliklerini, zıtlar ve zıtların birliğini ve farklı güzellik, iyilik ve doğruluklarını görebilir. Estetik/ihsan yaşamın farkına varmak ise estetik

bir tecrübedir. Estetik tecrübe mutluluğun kaynağıdır. Her konu da aranan şey kesin gerçeği elde etmektir. Ancak çok defa kesin gerçeği elde edemeyiz. Buna karşılık az kesinlik ve zan ve kanaat ile yetiniriz. Eleştiri için insana, her varlığı sorgulama yeteneği verilmiştir. İnsanın bu yeteneğini yetkinleştirmesi gerekir. Araştırmacının kendini gerçeğin araştırmasına vermesi ve her türlü eleştiriye açık olması gerekir. Eleştirel akıl sorgulayan, hangi eylemin neden var olduğunu anlamaya çalışan kişidir (Farabi 1993: 23).

Düşünme eylemi eleştiri kültürü ve eleştirel düşüncelere karşı tahammüllü olmakla kendini geliştirebilir. Bu nedenle eğitim ve öğretim süreci eleştirel düşünceden ayrı değerlendirilemez. Bilginin elde edilmesi okuma ile başlar. Okumak bilgiyi algılamak sürecidir. Bilginin amacına uygun olarak kullanılması ise eleştiri süzgecinden geçirilmesi ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle bir şeyi anlamak, onu ayırt etmektir. Ayırt etmek ise iki aşamalı süreçtir. Birincisi, mahiyetinin akılca kavranması ve ikincisi ona uyan bir misal yoluyla hayal edebilmesidir. Kabul ettirme de iki yöntemin biriyle meydana gelir. Ya kesin delil yöntemi veya inandırma yöntemidir. Delil/nazar yöntemi felsefe yöntemidir. Hayal ve inandırmak yöntemi ise dinin yöntemidir. Felsefe her şeyi aklen tasavvur edilerek ve kavranarak bilgi verir, din hayal edilerek/tasarım ile bilgi verir. İlim olmadan mutluluk ve erdem olmayacağına göre ilim için de bir iklim veya ortam oluşturmalıdır. Bu da ancak mübahase, münazara, nazar, tahkik, tahrir, tenkit, mücadele ve müşahade ortamı ile olur.

5. Modern İslam Düşüncesinde Eleştirel Düşünce

Eleştirel bir düşünür olmak için, eleştirel düşünme becerilerini bilmek kadar eleştirel düşünmeyi engelleyen şeyleri bilmek ve tanımak da önemlidir. Eleştirel düşünmeyi engelleyen başlıca unsurlar şu şekilde ifade edilebilir:

(a) Seçici düşünme, hafıza yanıltmaları, bilgisizlik, algı sınırlamaları, peşin fikirlilik, stres ve aşırı yorgunluk gibi fiziksel ve duygusal sorunlardan doğan temel insani sınırlamalar.

(b) Herhangi bir konuda ön yargılı olmamıza yol açan yerleşik dilsel kalıplar, dilde anlam karmaşasına yol açan kapalı ifadeler, “herkes bilir ki” türünden söylenenin doğruluğunu ima eden emniyet verici ifadeler gibi dilsel kullanımlar.

(c) Ben-merkezci (egocentric) ve grup ya da toplum-merkezci (socio-centric) düşünme. Doğuştan gelen benmerkezci düşünme, kendisini “O, doğrudur; çünkü ben öyle inanıyorum” ifadesiyle, grup ya da toplum merkezci düşünme de, “O, doğrudur; çünkü biz öyle inanıyoruz” sözüyle ortaya koyar.

Hem onlar hem de “O, doğrudur; çünkü ben ona inanmak istiyorum” ile “O, doğrudur; çünkü ona o şekilde inanmak daha çok işime geliyor” gibi ifadeler aslında hepsi de benin veya belli bir grubun arzu ve isteklerinin doğrunun araştırılmasından daha önemli görüldüğü özlemsel düşünmenin (wishful thinking) sonucudurlar. Eleştirel düşünme ise özlemsel düşünmenin zıttıdır.

Geleneksel dini eğitim kurumlarındaki alimler bu söylemi oluşturmuştur. Onlar inançlı muhafazakardır ve hiçbir inceleme yapmaksızın gerçeği onaylamazlar. Değişimin gerekli olduğunu kabul etmeğe hazır değillerdir. Peygamber’den sonra erken dönemdeki İslami inançları, gelenekleri, görenekleri ve onun uygulanmasından ortaya çıkan barışı, izleyen dönemde muhafaza etmeyi ve korumayı tercih ederler. Bu bakış açısı ile onlar eski gelenekleri sürdürmekten modern zamanların sorunlarını cevaplamayı daha fazla önemsediler. Modern zamanla çok az bağlantısı olan soyut İslami teorinin meselelerini tartışırlar. Bilimsel, teknik ve teknolojik bilginin Müslüman toplumu bozacağını, zayıflatacağını ve imanına zarar vereceğini savunurlar. Bu toplumun günlük yaşam çabalarına odaklanmaya yol açmıştır. Sosyal alanda mümkün olan en geniş ölçüde Sünni normları, değerleri ve muhafazakar davranışı korumak onların hedefidir. Modern hayatın cezbediciliği ve hızı önemli bir tehdit olarak görülür. Onların duruşu değişime karşı bir direnmedir. Onlar; ekonomi, politika, sosyal organizasyon ve entelektüel söylem hakkındaki davranış ve inançta temel değişiklikler yaratan modernlikten endişe duymazlar. Onlar; endüstrileşme, ekonomik büyüme, geniş sermaye hesaplarının biçimlenmesi, bilimin gelişmesi ve insanların yeni sınıflarının ortaya çıkması ve sosyal hareketlilik gibi gelişme ve modernleşmenin temel meselelerini görmezden gelirler. Siyasi partilerin, sendikaların, gençlik gruplarının artması, cinsiyetler arasındaki ilişkiler, kitle iletişimi, kentleşme ve modern ideolojilerin etkisi onlar için önemli konuların tamamı değildir.

Bugün yeni neslin eğitiminde dil, düşünce ve mantık kurgusunun sağlam temeller üzerinde kurgulamak, bireyin kimlik ve kişilik gelişiminin

merkeze almak yerine ezberci ve sorgulamadan uzak yaklaşımların tercih edildiğini gözlemliyoruz. Bu da İslam dünyasında tarihte olduğu gibi günümüz insanında da bireysel yaklaşımları engellemekte, kişinin kendi olma hakkını elinden almakta ve sonuç olarak da kafa karışıklığı ve fikirsel karmaşayı beslemektedir. Bu noktada ısrar edenlerin temel gerekçesi toplumsal birliğin sağlanması olarak sunulmakta, ancak bu yaklaşımın sonucunda herkesin tek tip olması istenmekte, buna uygun davranmayanların ise toplumsal olarak cezalandırıldığı durumlar ortaya çıkmaktadır.

Yakın bir geçmişte bu sakıncaların önüne geçmek için yetkili mercilerce ortaya atılan güncelleme tartışmaları da bağlamından kopararak malum gelenekselci kesim tarafından sert eleştirilere maruz bırakılmıştır. Çünkü yukarıdan aşağıya doğru zoraki bir güncelleme olarak yansıyan bu uyarı, ülke gündeminin bir kısmında deizm tartışmalarıyla daha önceden vardı. Bize göre bu talep, İslam'ı temsil ettiğini öne süren ve İslam'ın modern dünyada engellendiğini söylemlerle sosyal bir dokunun maddi olanaklar ve gerçek yaşamla karşılaştıktan sonra vereceği doğal bir tepkinin neticesidir ve yersiz değildir. Çoğunun anlama içeriğinin aksine olgu teolojik, kelami veya itikadi bir mesele değildir. Kavramsal olarak İslam düşüncesinin her alanda pratikliğini yitirmiş olması sorunuyla ilişkili olan mesele, gerçek yaşamda ise, Müslümanların sahip oldukları temsil düzeninin yanlış olduğunun yeni genç ve orta yaştan kuşaklarca anlaşılmış olmasıyla ilgilidir. Tartışma yanlış bir tarzda suçsuz bazı Müslüman bilginlerin üzerlerinden yürütüldü ve onlar haksız bazı itham ve suçlamalar ile karşı karşıya kaldılar. Bu arada İslam'ın söylem ve temsil düzeninin eksik ve yanlış olduğu, ayrıca modern yaşamdan kaynaklanan asgari gereklilikleri ve alışkanlıkları reddetmenin hayatı reddetme anlamına geldiği resmi bir ağızdan ilan edilmiş oldu. Buna belki sivil bir yolla (ilmiye sınıfı) meselenin kamusallaşması daha verimli olabilirdi denilebilir, ama gelişmekte olan bir ülkenin toplumsal koşullarında daha farklısı da sürpriz bir gelişme olurdu. Ama bu şekilde de meselenin hakikati buharlaşıp yok oldu.

Hâlbuki hakikatten mahrum, kimlik ve kişilik gelişimini tamamlayamamış bireylerden oluşan hastalıklı birlik ruhu insanları yok olmaya, yanlış ve toplumsal çöküşe sürüklemektedir. Gerek dini, gerek felsefi, gerekse mitolojik olarak insanlık tarihi incelensin hepsinde hakikatin öncelendiği ve onun peşinden gitmenin vurgulandığına şahit oluruz. Dil, düşünce ve mantık kurgusu sağlam temeller üzerinde şekillenen bireyin hak ve hakikat tasavvuruna göre eylemde bulunması gerekir. Hakikat

duygusunun ve vurgusunun kaybedilmesi sadece dini/felsefi alanda değil, ahlaki alanda da felce uğramamıza yol açmaktadır. Artık ahlaken de iyi ve kötünün belirleyicisi, nesnel gerçeklik olmayıp, kişi ve kliklerin (mezhep, cemaat, tarikat, lider vb.) belirlemesine bırakılmıştır. İnsanların toplumsal hayat içerisinde yer alabilmesi için gördüğü yanlışları, ahlaki zafiyetleri görmezden gelmesi istenmekte, bu da kişiyi mutlu etmek şöyle dursun, toplumsal çöküş doğuracak bir yapıyı beslemektedir.

Sonuç

İslam düşüncesi başlangıç döneminde sahip olduğu o takdire şayan eleştiri ve tahammül geleneğini ne yazık ki şimdilerde korunmamış bir durumdadır. Bu nedenle bilginin çorak kaldığı bir tarlaya dönüşmüştür. Klasik İslam kültüründe var olan mübahase, münazara, tahkik gibi eleştiri tekniklerini; özellikle Fahreddin Razi tarafından başlatılan tahkik geleneğini kendi kültürümüz için yeniden canlandırmaya ihtiyacımız vardır. Tahkik delillerin birbiriyle çelişmeyecek şekilde ifade edilmesidir. Bununla birlikte kullanılan tahrir tekniği ise gereksiz bilgiden arındırmak anlamına gelmektedir. Tahrir tekniği zihni özgürleştirmek tekniğidir. Kelam ve felsefe yöntemi ise nazar (kıyas/istidlal) ile tahkik edilir. Tasavvuftaki yöntem ise mücahede ve müşahede ile tahkik edilir.

Yükseliş dönemlerinde Müslümanlar fikir önceliğinden ziyade, problem incelemeye öncelik vermişler ve fikirleri değil de sorunları eleştirme, inceleme yöntemini ön plana çıkarmışlardır. Özü eleştiri kültürüne dayanan bu kutsal geleneği yeniden diriltmek zorundayız. İslam medeniyetinin ilk kuruluş döneminde söz konusu bu dayanışma ve engin bir tahammül kültürü olduğu gerçeği ortadadır. Bu yeni düzende eleştiriye ve karşıt olana tahammüle asla izin verilmemiştir. Bu dönemde başlayan yozlaşma günümüzde de İslam coğrafyasında hileye, kurnazlığa, yalana, şiddete dayalı kalıntılarıyla birlikte hala devam etmektedir.

Tarihin bir döneminde ortaya çıkmış olması muhtemel sorunlardan dolayı felsefe, mantık, eleştirel düşünme gibi düşünsel etkinliklere karşı takınılan olumsuz tavırların bir an önce terkedilmesi gerekmektedir. Yakın zamanlarda, söz konusu olumsuz tavırların evrensel İslami tavır gibi algılanıp örneğin İlahiyat fakültelerinden felsefi içerikli derslerin kaldırılması veya en azından sayılarının azaltılması çabalarının kamuoyu tepkisi ile durdurulduğunu hatırlamak burada önemlidir. Felsefi düşüncenin

olmadığı yerlerde geleneğin kutsanıp din haline dönüşmesi, bir dönemin din anlayışının baskın hale gelmesi ve dolayısıyla dinin siyasallaşması, bunun da toleransı eriterek fanatizmi körüklemesiyle sonuçlanacağı unutulmamalıdır.

Sonuç olarak artık günümüz İslam dünyasında eleştirel düşünce ve kültürünün hemen hemen hiç kalmadığını fark etmemiz bu topraklardaki bekamız açısından oldukça önemlidir. Yeniden eleştiri ve tahammül kültürünü inşa etmek zorundayız. İslam dünyasının bu zaafını bilen gizli güçler bu toprakları daha iyi parçalayıp yutmak için her geçen gün asla eleştiriye açık olmayan türlü türlü acımasız terör örgütlerini hem de içimizden çıkararak bu topraklarda yaratmak konusunda mahir olduklarını çoktan kanıtladılar. Bu coğrafyadaki insanları ancak mübahase etme, münazara yapmak, doğru düşünmek, eleştirel düşünceye önem vermek ve ötekine tahammül etmek kültürü ile yeniden yoğrulursa ancak kendine gelebilir ve ancak böylece öze dönüş yapabilir.

Kaynakça

1. Altıntaş, Ramazan (2003), *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yayınları.
2. Descartes (2011). *Hakikatin Araştırılması*, çev. Atakan Altınörs, İstanbul: Pradigma Yayınları.
3. Farabi, (1993). *Tenbih ala Sebili's Saa'de*. Çev. Hanifi Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Ü. Yayınları.
4. Farabi, (2003). *Tahsilu's-Sa'ade*, çev. Hüseyin Atay, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
5. Flew, Antony (2008). *Dosdoğru Düşünmenin Yolu: Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş*, Ankara: Liberte Yayınları.
6. Gündoğdu, Hakan (2006). *Kai Nielsen ve Bir Sosyal Eleştiri Olarak Felsefe*, Ankara: Felsefe Dünyası, Sayı: 43, s. 56-68.
7. Gündoğdu, Hakan (2009). *Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar*, Sosyal Bilimler, Cilt: 7 Sayı: 1, s. 57-74.
8. Yavuz, Yusuf Şevki (1983). *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları.

